

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในสังคมชนบทไทย ก่อนการเข้ามาของระบบทุนนิยม การผลิตของหมู่บ้านเป็นการผลิตในระบบเศรษฐกิจแบบพออยู่พอกิน (subsistence) ที่พึ่งพากับธรรมชาติ กล่าวคือ เป็นการผลิตเพื่อพออยู่พอกินเองเป็นหลัก ไม่ได้ผลิตเพื่อขายหรือเพื่อแลกเปลี่ยนเป็นเกณฑ์ ชาวบ้านดำรงชีพโดยการหาปัจจัย 4 จากธรรมชาติโดยตรง เช่น การเพาะปลูกข้าวโดยพึ่งน้ำฝน การสร้างที่อยู่อาศัย การหาอาหารและยารักษาโรคจากในป่า หรือแม้กระทั่งการทอผ้าฝ้ายไหมไว้ใช้เองจากฝ้ายและไหม การผลิตแบบพออยู่พอกินทั้งด้านเกษตรกรรมและหัตถกรรมเป็นการผลิตที่ใช้แรงงานในครอบครัวเป็นพื้นฐานสำคัญ ซึ่งแรงงานในครัวเรือนนี้เป็นปัจจัยที่มีอยู่แต่ภายในแต่ละหมู่บ้าน งานหัตถกรรมที่สำคัญและแพร่หลายในทั่วประเทศของไทย คือ การทอผ้า ซึ่งเป็นหน้าที่ของผู้หญิงมักทอกันมากในหน้าแล้ง หรือถ้าเป็นช่วงหน้าฝนก็จะทำเมื่อว่างจากไร่นา มีข้อสังเกตว่า งานหัตถกรรมร่วมกับเกษตรกรรมอยู่ในบ้านเดียวกัน ชาวบ้านไม่ได้ทำนา ทำไร่ หรือทอผ้า เพียงอย่างเดียวโดยเฉพาะ ไม่มีการแยกการทอผ้าไปทำในหมู่บ้านทอผ้าโดยไม่ทำนา (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2533: 14-15)

กิจกรรมการผลิตผ้าทอพื้นเมือง เป็นวัฒนธรรมและวิถีชีวิตของชาวบ้านดั้งเดิม ที่สตรีสมัยก่อนต้องทอผ้าเป็นกันทุกคน เนื่องจากความจำเป็นในการใช้ทอในครอบครัวเป็นครอบครัวบังคับอยู่ (วิบูลย์ ถีสวรรณ, 2530: 90) ที่สำคัญการทอผ้าเป็นงานที่มีคุณค่าและมีเอกลักษณ์ที่ต้องอาศัยความจำและความชำนาญเป็นสำคัญ เป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีการสะสมและถ่ายทอดประสบการณ์ ทักษะ ความชำนาญ กันมาจากรุ่นสู่รุ่นเป็นทอดๆ

ในสมัยก่อนการทอผ้าพื้นเมืองมีลักษณะเป็นอุตสาหกรรมในครัวเรือน (Cottage Industry) คือ วิธีการผลิตเป็นแบบทำเองใช้เอง (home spun) หมายถึง การปลูกฝ้าย ปั่นด้ายเอง ซ้อมสี และทอเป็นผ้าเอง การผลิตผ้าทอพื้นเมือง มีวัตถุประสงค์เพื่อประโยชน์ใช้สอยในชีวิตประจำวันของครัวเรือน เช่น เครื่องนุ่งห่ม ที่นอน หมอน มุ้ง ผ้าปูที่นอน ผ้าห่ม ผ้าขาวม้า ถุง ย่าม เป็นต้น เพื่อใช้ในพิธีกรรมสำคัญต่างๆ เช่น พิธีบวชพระ ซึ่งส่วนใหญ่พวกผู้หญิงในหมู่บ้านจะช่วยกันทอ เย็บ และซ้อมเอง หรือทอเป็นของขวัญ (ถุง) และผ้าห่อคัมภีร์เพื่อถวายวัดเป็นพุทธบูชา รวมทั้งการให้ผ้าเป็นเครื่องสักการะแก่พ่อ แม่ ปู่ ย่า ตา ยาย และญาติผู้ใหญ่ ในวันที่สี่ของเทศกาลสงกรานต์ (ตุลาคม)

โทมัส, 2525: 1; แพทริเซีย ซิตแมน แน่นหนา และ วิถี พานิชพันธ์, 2536: 29-31; แคทเธอริน เอ. โบวี, 2536: 166-167) การใช้ผ้าทอในพิธีกรรมดังกล่าว ถือว่าเป็นระบบการให้คุณค่าและให้เกิดประโยชน์สำหรับผู้หญิงในสังคมวัฒนธรรมไทยถือ (สุริยา สมุทคุปต์, พัฒนา กิตติอาษา และนันทิยา พุทธระ, 2537)

แต่ในปัจจุบัน กระแสความต้องการของตลาดที่ความต้องการสินค้ามาตรฐานเหมือนกันเป็นจำนวนมาก (mass market) จะทำให้รูปแบบการผลิตผ้าทออาจเปลี่ยนแปลงไปตามความต้องการของตลาดมากขึ้น เช่น การทอผ้าผืนขนาดใหญ่เป็นหลาๆ หรือการทอผ้าเพื่อใช้เป็นเครื่องใช้สำหรับชีวิตคนในเมือง เช่น ผ้าปูโต๊ะ ผ้ารองจาน ผ้าเช็ดหน้า ผ้าคลุมเตียง และของชำร่วยต่างๆ เป็นต้น แต่ชาวบ้านยังคงรักษาดมย ความสวยงามของผ้าทอมือ เทคนิคและ คุณค่าของการทอผ้าอันประณีตแบบโบราณไว้ได้ สะท้อนให้เห็นถึงการปะทะประสานระหว่างวัฒนธรรมทุนนิยมและวัฒนธรรมชุมชน เกิดการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม เนื่องจากงานหัตถกรรมทอผ้าพื้นเมืองเป็นงานที่ผู้ทำสร้างขึ้นมาเองบนพื้นฐานของภูมิปัญญาและศักยภาพของตนเอง สามารถพัฒนาและสร้างสรรค์รูปแบบใหม่ขึ้นได้

เมื่อพิจารณาถึงลักษณะการผลิตระดับครัวเรือนในภาคชนบท เราจัดเป็นการผลิตในภาคเศรษฐกิจนอกระบบ ในความหมายที่ว่า เป็นการผลิตขนาดย่อม มีลักษณะเป็นธุรกิจในครัวเรือนไม่ต้องใช้ทักษะที่เรียนในระบบโรงเรียน ใช้ทุนไม่มาก ใช้แรงงานเข้มข้นและคัดแปลงเทคโนโลยีต่างๆมาใช้ ใช้วัตถุดิบที่มีในประเทศ เป็นตลาดที่มีการแข่งขันและไม่อยู่ภายใต้กฎข้อบังคับทางการของรัฐบาล (ILO, 1972) การผลิตนอกระบบแตกต่างจากการผลิตในระบบ ซึ่งมีระบบการจ้างงานอย่างเป็นทางการเป็นกฎเกณฑ์อย่างเช่นระบบโรงงาน เป็นการลงทุนที่ใช้เงินลงทุนมาก มีการใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ที่ซับซ้อน และคนงานมักต้องผ่านการฝึกอบรมอย่างเป็นทางการ

เมื่อมีการพัฒนาเศรษฐกิจตามระบบทุนนิยมเกิดขึ้น กระแสทุนนิยมได้เข้าไปในสังคมชนบทไม่ว่าจะเป็นความเจริญและทันสมัยที่จะตามมาจากการมีถนนหนทาง ไฟฟ้า และการที่รัฐส่งเสริมให้เกษตรกรปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อป้อนตลาดเศรษฐกิจโลก ระบบเศรษฐกิจหมู่บ้านได้ปรับตัวเองจากระบบเศรษฐกิจการผลิตแบบพอยังชีพ ไปสู่ระบบการผลิตแบบกึ่งยังชีพ และระบบเศรษฐกิจแบบผลิตเพื่อขาย ในช่วงเวลาที่กระแสทุนนิยมได้คุกคามหมู่บ้านนั้น ได้เกิดกระบวนการปะทะประสานกันระหว่างวัฒนธรรมท้องถิ่นของหมู่บ้านกับระบบทุนนิยมและอำนาจรัฐ กระบวนการปะทะประสานกันนั้น รัฐและระบบทุนนิยมมีอาจพังทลายวัฒนธรรมดั้งเดิมอย่างเต็มที่ แต่ในขณะที่เชื่อกันระบบทุนนิยมก็ได้ทำให้วัฒนธรรมชาวบ้านกร่อนลงไปบ้าง หมู่บ้านที่เข้มแข็งก็สามารถต้านทานได้ดี แต่หมู่บ้านที่อ่อนแอวัฒนธรรมชุมชนก็อาจถูกทำให้กร่อนไป มีข้อสังเกตว่า

การผลิตแบบพึ่งตนเองได้ทั้งด้านเกษตรกรรมและงานผลิตหัตถกรรมตามหมู่บ้านซึ่งเป็นช่วงก่อนระบบทุนนิยมในประเทศต่างๆ มักจะถดถอยลงไปตามการพัฒนาอุตสาหกรรม แต่ในกรณีประเทศไทย การผลิตงานหัตถกรรมยังสามารถคงอยู่ได้ จุดที่น่าสนใจคือ เราจะอธิบายเหตุผลในการดำรงอยู่ของงานหัตถกรรม (handicrafts) และชุมชนหมู่บ้าน ไทยท่ามกลางการรุกรานของทุนนิยมได้อย่างไร

ประสบการณ์การพัฒนาเศรษฐกิจตลอดช่วง 3 ทศวรรษที่ผ่านมา หมู่บ้านไทยได้ถูกผนวกเข้ากับระบบเศรษฐกิจทุนนิยม ในฐานะที่เป็นแหล่งผลิตอาหารและวัตถุดิบสินค้าเกษตร และเป็นตลาดรองรับสินค้าหัตถอุตสาหกรรม และถึงแม้ว่าหมู่บ้านจะได้ไปสัมพันธ์กับระบบเศรษฐกิจทุนนิยมแบบตลาด แต่ชาวบ้านก็พยายามรักษาเศรษฐกิจแบบพออยู่พอกิน ซึ่งพาชนชาติควบคู่กันไปด้วย เหตุผลคือ ชาวบ้านมิได้เข้าร่วมกับระบบตลาดอย่างเต็มที่ หรือเข้าร่วมแล้วปรากฏว่าทำให้ชาวบ้านตกเป็นฝ่ายเสียเปรียบ การที่หมู่บ้านไทยยังมีการผลิตกึ่งยังชีพอยู่ ส่งผลให้สังคมชนบทหรือชุมชนหมู่บ้านไทยยังสามารถดำรงและรักษาอยู่ได้เป็นระยะเวลาชยาวนานท่ามกลางกระแสการคุกคามของระบบทุนนิยม นอกจากนี้แล้ว ชาวบ้านมีความเชื่อ ความรู้สึกถึงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวของหมู่บ้านผ่านความเชื่อเรื่องผีหรืออำนาจเหนือธรรมชาติ ซึ่งชุมชนอยู่ได้เพราะมีจิตสำนึก ที่ถือว่าชุมชนมีเอกลักษณะที่ผูกพันอยู่ด้วยกัน ดังนั้น สังคมที่ดำรงอยู่ได้ ไม่ได้อาศัยเฉพาะการจัดตั้งองค์กรทางสังคมเท่านั้น แต่เป็นเรื่องของอุดมการณ์และระบบการให้คุณค่าด้วย เช่น การทำมาหากินแบบที่เชื่อว่ามีผีอยู่ในนา น้ำ ป่า อย่างไรก็ตาม ผู้ศึกษาขอพิจารณาปัจจัยที่ทำให้ชุมชนหมู่บ้านชนบทไทยและงานหัตถกรรมดำรงอยู่ได้เป็นปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอก

ปัจจัยภายใน

1) หมู่บ้านมีทรัพยากรธรรมชาติมาก โดยเฉพาะทรัพยากรที่ดิน เมื่อเทียบกับจำนวนประชากร (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2537:192) ในการสร้างหมู่บ้านใหม่จึงสามารถทำได้ในที่ดินอุดมสมบูรณ์ที่ว่างเปล่า การมีที่ดินทำให้เกิดการผลิตหมู่บ้านใหม่และทำให้ชุมชนคงอยู่ได้ในสมัยก่อนสงครามโลกครั้งที่สอง (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2537: 221)

2) การที่สังคมชุมชนใดชุมชนหนึ่งจะดำรงรักษาความเป็นตัวของตัวเองได้ พึ่งตัวเองได้ย่อมจะต้องมีปราชญ์ชาวบ้าน และสติปัญญาในการสร้างสรรค์ ที่เรียกว่า ภูมิปัญญาชาวบ้าน หรือ ภูมิปัญญาท้องถิ่น รวมทั้งยังต้องมีวัฒนธรรมของชุมชนด้วย เรื่องภูมิปัญญาท้องถิ่นกับวัฒนธรรม

จิตสำนึก (conscious) ตามความหมายของการพัฒนาชนบทและแนววิถีวัฒนธรรมชุมชน คือ ภาวะทบทวนจิตสำนึกที่ว่า ความคิด ความรู้สึก และการกระทำของตนเองนั้นกำลังสอดคล้องและรับใช้ผลประโยชน์ของตนเองและผู้ที่อยู่ในสภาพแวดล้อมกับตนเอง หรือว่า กำลังสอดคล้องและรับใช้ผลประโยชน์ของคนอื่นอยู่

ชุมชน เป็นเรื่องที่มีความสัมพันธ์กัน ไม่สามารถแบ่งแยกเป็นอิสระต่อกันได้ และหากพิจารณาในส่วนองงานหัตถกรรมทอผ้าพื้นเมือง ถือเป็นวัฒนธรรมและวิถีชีวิตของชาวบ้านตั้งแต่ดั้งเดิมมา ที่มารดาจะต้องอบรมและถ่ายทอดความรู้ให้กับลูกสาวให้มีความสามารถในการทอผ้า เพื่อประโยชน์ใช้สอยในครัวเรือน และเป็นการตระเตรียมไว้สำหรับไหว้ญาติผู้ใหญ่ฝ่ายชายในงานแต่งงาน ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความเพียบพร้อมของสตรีที่พร้อมที่จะมีเหย้ามีเรือน (ลำแพน จอมเมือง, 2540: 49) อันเป็นกระบวนการผลิตซ้ำ (reproduction) ทางวัฒนธรรม นอกจากนั้นงานหัตถกรรมที่มีภูมิปัญญา สามารถเป็นแหล่งสร้างรายได้เสริมให้กับครอบครัวชนบทได้

3) เกิดการรวมตัวของเกษตรกรเป็นกลุ่ม เป็นองค์กรชาวบ้านที่มีวัตถุประสงค์เพื่อช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เพิ่มอำนาจการต่อรองและพัฒนาทักษะฝีมือให้แก่กัน มีการสร้างเครือข่ายชาวบ้านในหลายระดับ ตั้งแต่เครือข่ายความเป็นญาติมิตรภายในหมู่บ้าน เครือข่ายระหว่างหมู่บ้าน และเครือข่ายระหว่างจังหวัด การที่ชาวบ้านมีเครือข่ายเชื่อมโยงกัน ทำให้สามารถแบ่งปัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกันได้ ชาวบ้านพึ่งพาผู้อื่นในส่วนที่ขาด และเกื้อกูลในส่วนที่ตนมีศักยภาพเพียงพอแก่คนอื่นขาด ดังนั้น วัฒนธรรมการรวมกลุ่มช่วยเหลือซึ่งกันและกัน จึงส่งผลให้ความเป็นชุมชนยังคงอยู่

ปัจจัยภายนอก

1) ลักษณะพิเศษของระบบศักดินาและระบบทุนนิยมในประเทศไทย ในสมัยศักดินา (พ.ศ. 1998-2398) สังคมไทยแยกกันอยู่เป็น 2 ส่วน คือ รัฐกับหมู่บ้าน รัฐไม่แทรกตัวลงไปจัดการผลิตระดับหมู่บ้าน เกษนาไม่ได้เป็นเจ้าของที่ดินโดยตรง และศาสนาพุทธก็เพียงโน้มน้ำหนักให้ชาวบ้านยอมรับว่าพระมหากษัตริย์มีความชอบธรรมเพราะเป็นผู้มีบุญ แต่ไม่ได้ทำลายความเชื่อศรัทธาของชุมชน ดังนั้น สังคมและวัฒนธรรมแบบชนเผ่าและเครือญาติแบบก่อนศักดินา จึงถูกเก็บรักษาไว้เป็นอย่างดีในระบบศักดินา คือ อยู่ในชุมชนหมู่บ้าน และในช่วงแรกของสมัยที่ทุนนิยมเข้ามาแล้ว ไทยก็ไม่ได้ตกเป็นอาณานิคม ทำให้การคงอยู่ของชุมชนและวัฒนธรรมระดับหมู่บ้าน สืบเนื่องมาได้มากกว่าในประเทศคือพัฒนาอื่นทั่วไป (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2537: 192)

2) การที่องค์กรพัฒนาเอกชนและนักวิชาการได้เข้าไปเรียนรู้และทำงานในชุมชนช่วงทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา ได้รับรู้ถึงปัญหาและสภาพของชาวบ้าน จนถึงความสำคัญและความเข้มแข็งทางจิตวิญญาณของชุมชน หรือที่เรียกว่าวัฒนธรรมชุมชน ที่มีต่อการพัฒนา ซึ่งวัฒนธรรมชุมชนเป็นสิ่งที่ชาวบ้านมีอยู่และใช้ปะทะกับความสัมพันธ์แบบตลาด นักพัฒนาเอกชนและนักวิชาการจึงได้ชูประเด็นคุณค่าของวัฒนธรรม การพึ่งตนเองโดยใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น

และได้ใช้วัฒนธรรมชุมชนเป็นหัวใจในการทำงานพัฒนา จึงมีส่วนทำให้ความเป็นชุมชนของ
สังคมชนบทยังดำรงอยู่

กล่าวโดยสรุป ชุมชนหมู่บ้านไทยหลายๆแห่งเป็นสังคมที่มีพลวัตในตัวเอง มีความ
พยายามในการพึ่งพาตนเองได้โดยการรวมกลุ่มช่วยเหลือซึ่งกันและกันบนพื้นฐานความมีน้ำใจ
ความเป็นเครือญาติที่เนื่องกัน วัฒนธรรมและจิตสำนึกภายในชุมชนมีอำนาจและพลังในการด้าน
ทานกระแสวัฒนธรรมทุนนิยมจากภายนอกได้ระดับหนึ่ง ทั้งนี้ ชุมชนมิได้ปฏิเสธวัฒนธรรมอื่นทั้ง
หมด หากแต่มีภูมิปัญญาและศักยภาพในการเลือกรับหรือไม่รับสิ่งใหม่ๆมาปรับใช้ให้สอดคล้อง
และสามารถรับใช้ผลประโยชน์ต่อชุมชนได้อย่างเหมาะสม

ดังได้กล่าวข้างต้นแล้วว่า รูปแบบการผลิตงานหัตถกรรมผ้าทอพื้นเมืองของชาวบ้าน
เป็นการผลิตระดับครัวเรือนในชนบท เป็นงานรับจ้างมาทำที่บ้านอันเป็นรูปแบบหนึ่งของระบบ
การรับเหมาช่วงการผลิตซึ่งจัดอยู่ในสาขาเศรษฐกิจนอกระบบ ในความหมายที่ว่าเป็
การผลิตขนาดย่อม ใช้แรงงานในครัวเรือน ทักษะความเชี่ยวชาญเกิดจากประสบการณ์ ไม่จำเป็นต้อง
ต้องเรียนในระบบโรงเรียน ใช้ทุนไม่มาก เทคนิคที่ใช้ไม่ซับซ้อน ดังนั้น ในการนำเสนอแนวคิดที่
ใช้ศึกษา จึงแบ่งเป็น แนวคิดเกี่ยวกับสาขาเศรษฐกิจนอกระบบ และแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน โดย
แนวคิดเกี่ยวกับสาขาเศรษฐกิจนอกระบบ เป็นแนวคิดที่มองจากภายนอก เข้าไปในหมู่บ้าน หรือ
มองจากบนลงล่าง ผู้กระทำ คือ รัฐและนักธุรกิจ ผ่านนโยบายรัฐและกระแสทุนนิยมที่มีต่อชุมชน
หมู่บ้าน ทำให้ไม่เห็นภาพปฏิกริยาหรือการด้านทานของหมู่บ้าน ขณะที่แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนมี
มุมมองจากภายในชุมชนออกไป หรือ มองจากล่างขึ้นบน แนวคิดนี้มีจุดแข็งที่เน้นความพิเศษของ
วัฒนธรรมพื้นบ้าน ภูมิปัญญาท้องถิ่น การพึ่งตนเอง ในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม แนวคิดนี้ให้
ความสำคัญกับศักยภาพและความเป็นตัวของตัวเองของหมู่บ้านได้

2.1 แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับสาขาเศรษฐกิจนอกระบบ

ในส่วนของแนวคิดและทฤษฎีที่อธิบายถึงที่มาของเศรษฐกิจนอกระบบ และความ
สัมพันธ์ระหว่างเศรษฐกิจนอกระบบกับเศรษฐกิจในระบบหรือเศรษฐกิจเมือง ก็มีการเสนอทฤษฎี
ออกมาหลายทฤษฎีด้วยกัน ซึ่งส่วนใหญ่เป็นแนวคิดที่อธิบายสาขาเศรษฐกิจในเขตเมือง

2.1.1. ทฤษฎีแบบจำลองทวิลักษณ์ (Dualism)

ทฤษฎีแนวนี้มีความเห็นว่าประเทศกำลังพัฒนาประกอบด้วยระบบเศรษฐกิจ 2 ภาค
ดำรงอยู่พร้อมๆกัน แต่ละภาคมีลักษณะพลวัตเป็นเอกเทศของตัวเองและเป็นอิสระจากกันและกัน
นักคิดทฤษฎีนี้ให้ความหมายระบบเศรษฐกิจ 2 ภาคดังกล่าวที่แตกต่างกันไป เช่น ภาคที่พัฒนาแล้ว-

ด้อยพัฒนา ภาคที่ทันสมัย-กึ่งสมัย ภาคอุตสาหกรรม-เกษตรกรรม ภาคเศรษฐกิจทุนนิยม-พอยังชีพอยู่ได้ โดยภาคหนึ่งเป็นภาคที่ถูกผนวกเข้าสู่ระบบทุนนิยมโลก จะมี ลักษณะแบบตั้งคมทุนนิยมสมัยใหม่ มีอัตราการเติบโตและการพัฒนาสูง ขณะที่อีกภาคหนึ่งคือภาคชนบทซึ่งมีลักษณะโคเคียวหุดนึ่ง เป็นเศรษฐกิจแบบพอยังชีพ (สมศักดิ์ ตามาศศิธรรม, 2533: 85)

นักวิจัยส่วนหนึ่งได้ใช้กรอบทฤษฎีแบบจำลองทวิลักษณะ (dualism) วิเคราะห์ธุรกิจนอกระบบ แล้วสรุปว่า เศรษฐกิจนอกระบบเป็นส่วนหนึ่งของสาขาเศรษฐกิจที่ทันสมัย เกิดขึ้นโดยตัวของมันเอง ไม่เชื่อมโยงกับเศรษฐกิจระบบใดๆเลย (คือธุรกิจขนาดใหญ่หรือธุรกิจทันสมัย) (Meier, 1984: 149-150) และไม่มีพลวัตในตัวเองคือไม่มีการพัฒนา (ILO, 1972: 5-6) โดยยกตัวอย่างในประเทศแอฟริกา ซึ่งเป็นประเทศที่อุตสาหกรรมยังไม่เจริญ หรือมีอุตสาหกรรมอยู่แต่เป็นขนาดเล็กที่ผลิตได้ไม่มาก ในขณะที่ความต้องการในการบริโภคมีลักษณะหลากหลาย (heterogeneity) จึงเปิดโอกาสให้มีการแพร่กระจายการผลิตขนาดเล็ก โดยเฉพาะการผลิตสินค้าของพวกช่างฝีมือ หรือกึ่งฝีมือของระบบการผลิตในครัวเรือน (domestic production) (วรวีทย์ เจริญเลิศ, 2534: 6) การผลิตในครัวเรือนและการผลิตขนาดย่อม จะแยกออกจากการผลิตในโรงงานซึ่งถือเป็นการผลิตในระบบ

อย่างไรก็ตาม แนวคิดดังกล่าวยังไม่สามารถอธิบายปรากฏการณ์ในประเทศกำลังพัฒนาได้ เพราะว่าแนวคิดดังกล่าวมองการพัฒนาแต่ละภาคเศรษฐกิจแบบไม่มีความสัมพันธ์กัน เช่น พัฒนาการของภาคอุตสาหกรรมแยกส่วนกันกับภาคเกษตรกรรม แต่ในกระบวนการพัฒนาอุตสาหกรรม (industrialization) และกระบวนการพัฒนาเมือง (urbanization) ในหลายๆประเทศพบว่า ธุรกิจขนาดย่อมหรือเศรษฐกิจนอกระบบนี้ไม่ได้เป็นกิจกรรมที่เกิดขึ้นเป็นส่วนๆแบบแยกออก หรือเป็นอิสระจากภาคเศรษฐกิจในระบบ (formal sector) ตามแนวทฤษฎีแบบจำลองทวิลักษณะ ทว่ามันมีปฏิสัมพันธ์ในลักษณะที่ซับซ้อน และในบางครั้งก็แข่งขันกับเศรษฐกิจในภาคที่ทันสมัยด้วย (modern economy) (วรวีทย์ เจริญเลิศ, 2534: 7) ทั้งนี้ ธุรกิจอุตสาหกรรมทุนนิยมและธุรกิจนอกระบบบางกิจกรรมต่างเชื่อมโยง แข่งขัน สนับสนุนและส่งเสริมซึ่งกันและกันได้ โดยอาศัยระบบการรับเหมาช่วงการผลิต (Subcontracting system)

2.1.2. แนวคิดเชิงโครงสร้าง

แนวคิดนี้เกิดจากประสบการณ์ในประเทศละตินอเมริกา ซึ่งอธิบายปรากฏการณ์การขยายตัวของแรงงานนอกระบบและเศรษฐกิจนอกระบบว่า เป็นผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจและวิกฤตการณ์ต่างๆในช่วงหลายทศวรรษที่ผ่านมา (Castells and Portes, 1989: 27-29 อ้างถึงใน เครือข่ายสตรีในแรงงานนอกระบบ, ม.ป.ป.: 6) ดังนี้คือ

- ก) ปฏิกริยาของนักอุตสาหกรรมและนายทุนคือการรวมตัวเป็นสหภาพแรงงาน
- ข) ปฏิกริยาของนายทุนต่อกฎหมายของรัฐ เช่น เรื่องกฎหมาย การจดทะเบียนและภาษี
- ค) เกิดจากภาวะการแข่งขันในตลาดโลก ทำให้ต้องมีการลดต้นทุนการผลิต
- ง) เกิดจากการเปลี่ยนแปลงเป็นประเทศอุตสาหกรรม ทำให้มีการลดมาตรฐานการคุ้มครองตามกฎหมายและการจ้างงาน เพื่อลดค่าใช้จ่ายในการผลิต
- จ) เกิดจากภาวะวิกฤตทางเศรษฐกิจในช่วงกลางทศวรรษ 1970 ทำให้ประชาชนขอรับสภาพการทำงานที่ไม่ดี เพื่อรักษาชีวิตให้อยู่รอด

2.1.3. ทฤษฎีแนวมาร์กซิสม์ใหม่ (Neo-Marxism)

ทฤษฎีที่มีการพัฒนาต่อมา จัดอยู่ในกลุ่มนีโอ-มาร์กซิสม์ (Neo-marxism) เกิดจากความพยายามที่จะเชื่อมภาคเศรษฐกิจ 2 ภาคเข้าด้วยกัน โดยใช้กรอบแนวคิดเรื่อง กองทัพสำรองของคนว่างงาน (reserve army of workers) ของ คาร์ล มาร์กซ์ (ใน Capital เล่ม 1) ที่วิเคราะห์ว่า

ในระบบทุนนิยม การว่างงานแม้ว่าจะผันผวนขึ้นลงในระยะสั้นมีแนวโน้มที่จะเพิ่มขึ้นในระยะยาว เนื่องจากความก้าวหน้าทางเทคโนโลยี การใช้เครื่องจักรทุนแรงเพิ่มขึ้น และวิธีการผลิตที่มีประสิทธิภาพเพิ่มขึ้น ทำให้จำนวนคนงานเกิน คนงานไม่มีงานทำ ทำให้อำนาจต่อรองของคนงานที่มีงานทำลดลง คนงานที่มีงานทำจำเป็นต้องขอมทบทองการทำงาน โดยไม่กล้าเรียกร้องมาก และค่าจ้างจะถูกกดลงอยู่ให้แค่ระดับพอให้คนงานพอยังชีพอยู่ได้ การบูครีดแรงงานที่เพิ่มขึ้นและการจำกัดการบริโภคของชนชั้นคนงาน ทำให้ชนชั้นนายทุนสามารถสะสมทุนได้มากขึ้น สามารถที่จะลงทุนโดยใช้เครื่องจักรและเทคโนโลยีแบบทุนแรง ซึ่งส่งผลให้คนว่างงานเพิ่มขึ้นอีก (วิทยากร เชิงกุล, 2532: 115)

อย่างไรก็ตาม ในระบบเศรษฐกิจทุนนิยมที่เป็นจริงในสมัยหลังจากมาร์กซ์ ก็มีการปรับ ตัวด้วยการสร้างงานใหม่ๆเพิ่มขึ้น เช่น งานภาคบริการ และการที่แรงงานมีประสิทธิภาพมากขึ้น ก็ ทำให้คนงานมีอำนาจต่อรองมากขึ้นและสามารถเรียกร้องให้ชั่วโมงการทำงานลดลง อย่างน้อยก็ใน ประเทศทุนนิยมที่พัฒนาแล้ว (วิทอากร เชียงภูถ, 2532: 115) นอกจากนี้ ความสัมพันธ์ระหว่างชน ชั้นคนงานกับชนชั้นนายทุนก็มีลักษณะที่ซับซ้อนมากขึ้น ดังนั้น นักคิดในกลุ่มมาร์กซิสต์ใหม่ (Neo-Marxist) จึงได้พัฒนาแนวคิดกองทัพสำรองของคนว่างงาน เพื่ออธิบายปรากฏการณ์การคง อยู่ของธุรกิจนอกระบบในเขตเมือง และบทบาทของธุรกิจนอกระบบที่มีต่อการสะสมทุน

แนวคิดนี้มองการคงอยู่ของธุรกิจนอกระบบในโลกที่สามว่า เกิดจากการขยายตัวของ ชุมชนเมือง และเป็นผลมาจากความแตกต่างระหว่างเมืองกับชนบท ทำให้มีการอพยพของคนใน ชนบทเข้าสู่สาขาเศรษฐกิจนอกระบบ (Godfrey, 1986: 190-200) นอกจากนี้ การขยายตัวของ การเกษตรทันสมัยและเกษตรขนาดใหญ่ ทำให้ชาวนาชาวไร่รายย่อยต้องล้มละลายและสูญเสียที่ดินทำ กิน ต้องอพยพเข้าสู่เมืองเพื่อหางานทำ แต่เนื่องจากภาคหัตถอุตสาหกรรม มีแนวโน้มการผลิตโดย ใช้ทุนเข้มข้น (capital intensive) จากกระแสการค้าโลกและนโยบายการส่งเสริมอุตสาหกรรมใน ประเทศโลกที่สาม ทำให้ความต้องการแรงงานลดลง และก่อให้เกิดปัญหาการว่างงานของชาว ชนบทที่อพยพเข้ามาในเมือง พวกเขาจึงต้องดำรงชีวิตในเมืองโดยการทำงานในสาขาเศรษฐกิจ นอกระบบ เช่น ขายของอิสระ รับงานมาทำที่บ้าน เป็นต้น พวกเขาที่ทำงานในสาขาเศรษฐกิจนอกระบบเหล่านี้ มีลักษณะเป็นส่วนหนึ่งของ “กองทัพสำรองคนงานที่รอกาน” (reserved army of workers)

ธุรกิจนอกระบบได้เป็นทางออกสำหรับคนที่อพยพมาจากชนบทและคนจนเมือง สาขา เศรษฐกิจนอกระบบช่วยคนว่างงานให้สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ ในขณะที่เดวิดก็ยังช่วยรักษาระดับ ค่าจ้างของธุรกิจในระบบให้ต่ำ ในภาวะเศรษฐกิจถดถอย ธุรกิจในระบบจะมีการปลดคนงานออก คนงานที่ถูกปลดบางส่วนจะเข้าไปอยู่ในธุรกิจนอกระบบ นั่นหมายความว่า ธุรกิจนอกระบบเป็น ตัวช่วยรักษาให้เศรษฐกิจทั้งระบบดำเนินต่อไป ดังนั้น การที่ธุรกิจนอกระบบในเมืองที่มีขนาด ใหญ่ ทำให้อัตราค่าจ้างในเมืองอยู่ในระดับต่ำ ผู้ที่ได้ประโยชน์เป็นส่วนใหญ่ก็คือ นักอุตสาหกรรม และนักลงทุนที่กดค่าแรงให้ต่ำเพื่อการสะสมทุน (Godfrey, 1986: 190-200; ชาติฤกษ์ พงษ์ไพจิตร, 2535: 37)

ตามแนวคิดของกลุ่มมาร์กซิสต์ใหม่ข้างต้นได้วิเคราะห์ว่า ภาคเศรษฐกิจนอกระบบมัก จะขยายตัวในช่วงที่เกิดภาวะเศรษฐกิจถดถอยในภาคเศรษฐกิจในระบบ เพราะคนงานจะถูกกระเบา ยเข้าสู่ภาคเศรษฐกิจนอกระบบ แต่จากข้อมูลที่ได้อาจการวิจัยต่างๆ พบว่า ในขณะที่ภาคเศรษฐกิจใน

ระบบเจริญเติบโตมาก ๆ ภาคเศรษฐกิจนอกระบบก็ขยายตัวตามไปด้วย ซึ่งชี้ให้เห็นว่า ภาคเศรษฐกิจทั้ง 2 ระบบนี้มีความเป็นอิสระระหว่างกันระดับหนึ่ง แต่ก็อาจจะวิวัฒนาการไปในทิศทางเดียวกันได้

ในทางทฤษฎีแล้ว กิจกรรมในภาคเศรษฐกิจนอกระบบจะยังคงมีบทบาทสำคัญต่อไปได้เรื่อยๆ จนกระทั่งตลาดแรงงานเกิดการตึงตัว ซึ่งเป็นช่วงที่การขยายตัวของภาคเศรษฐกิจนอกระบบในเมืองสร้างงานจนไม่ก่อให้เกิดการว่างงานอีกต่อไป ค่าจ้างในเมืองจะสูงขึ้น นายจ้างจะไม่สามารถจ้างคนงานแบบนอกระบบ ระบบการรับเหมางานในเมืองที่อยู่นอกระบบก็จะลดลงและถูกแทนที่ด้วยระบบการทำงานที่มีลักษณะที่เป็นทางการและอยู่ในระบบมากขึ้น คำถามในขั้นนี้ก็คือ ในปัจจุบันแรงงานรับเหมาช่วงการผลิตในเมือง มีศักยภาพ ความรู้และทักษะฝีมือ มากน้อยเพียงใดที่จะเข้าสู่การจ้างงานในระบบการผลิตที่เป็นทางการ

ส่วนในทางปฏิบัติ มีคนงานเป็นส่วนน้อยที่สามารถพัฒนาตนเองเข้าสู่การจ้างงานในระบบ และอาจมีบางส่วนเป็นส่วนน้อยมากที่พัฒนาตนเองเป็นผู้ประกอบการรายย่อย (ผาสุก พงษ์ไพจิตร, 2535 ; Voravidh Charoenloet, 1992) เมื่อตลาดแรงงานในเมืองตึงตัว นายจ้างจะย้ายการผลิตที่ใช้แรงงานนอกระบบออกไปยังเขตหมู่บ้านชนบท เพื่อไปหาประโยชน์จากแรงงานราคาถูกนอกเขตเมือง หรือในบางกรณีก็ย้ายฐานการผลิตไปประเทศอื่น

2.1.4 แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับการรับเหมาช่วงการผลิตและการรับงานไปทำที่บ้านในเขตชนบท

ภาคเศรษฐกิจนอกระบบนอกจากจะกลายเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการผลิตและการสะสมทุนของภาคเศรษฐกิจเมืองแล้ว ภาคเศรษฐกิจนอกระบบยังได้แพร่กระจายไปสู่ชนบท นักธุรกิจมักขยายกิจการผ่านระบบเหมาช่วงงานจากกรุงเทพมหานครลงไปหมู่บ้านชนบท เพื่อแสวงหาแรงงานราคาถูกและรักษาสถานภาพให้สามารถแข่งขันในตลาดโลกได้

จากการศึกษาของขนิษฐา กาญจนรังษิณันท์ (2536) ให้ข้อสรุปเชิงทฤษฎีเกี่ยวกับเศรษฐกิจนอกระบบที่เป็นกิจการรับเหมาช่วงการผลิตในชนบทว่า เศรษฐกิจนอกระบบในชนบท (rural informal sector) ที่เป็นกิจการรับเหมาช่วงการผลิต (subcontracting) เป็นภาคเศรษฐกิจที่ไม่ได้เกิดขึ้นเองและเป็นอิสระจากระบบเศรษฐกิจของประเทศโดยส่วนรวม แต่เป็นส่วนหนึ่งของระบบทุนนิยมและเกิดขึ้นโดยความตั้งใจของกิจการในระบบทุนนิยมที่เข้าไปแข่งขันอยู่ในตลาดโลก การแข่งขันอย่างรุนแรงทำให้กิจการเจ้าของทุนต้องหาทางลดต้นทุนค่าจ้างแรงงาน เพื่อเพิ่มหรือรักษากำไรและส่วนแบ่งตลาดไว้ โดยการจัดรูปแบบองค์กรใหม่ให้มีเครือข่ายของหน่วยผลิตนอกระบบให้มากที่สุด และประสานการทำงานผ่านการเหมาช่วงงานผลิต เป็นการย้ายความเสี่ยงและแบ่งภาระการลงทุนไปให้กับผู้รับเหมาช่วง เมื่อท้องถิ่นชนบทมีเส้นทางคมนาคมติดต่อกับ

เมืองได้สะดวก ค้นพบการขนย้ายวัตถุดิบและผลผลิตระหว่างเมืองและชนบทต่ำกว่าการขนย้ายแรงงานเข้าไปทำงานในเมือง ระบบการรับเหมาช่วงผลิตจึงได้ขยายเข้าไปในชนบทอย่างรวดเร็ว ประกอบสภาพแวดล้อมในชนบทเอื้ออำนวยหลายประการ ได้แก่ ความยากจนของชาวชนบท การว่างงานตามฤดูกาล การมีแรงงานส่วนเกิน เป็นต้น ทำให้ระบบรับเหมาช่วงการผลิตกลายเป็นโอกาสและฐานทางเศรษฐกิจที่ชาวชนบทต้องการ โดยมีทุน การแข่งขัน และเงื่อนไขทางสังคม เศรษฐกิจของชุมชนชนบทเป็นตัวกำหนดโอกาส และ แบบแผนพฤติกรรมทางเศรษฐกิจของกิจกรรมดังกล่าว (ขนิษฐา กาญจนรังษิณนท์. “โครงสร้างและการเข้าถึงเครือข่ายเศรษฐกิจนอกระบบในชนบท : กรณีรับจ้างเย็บเสื้อผ้าสำเร็จรูป” (วิทยานิพนธ์ดุสิตวิทยุบัณฑิต สาขาพัฒนศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2536), หน้า 335.)

ในส่วนของแนวคิดที่ใช้อธิบายเกี่ยวกับงานที่รับจ้างไปทำที่บ้าน มีการวิเคราะห์กันว่า ลักษณะการจัดรูปแบบของงานนอกระบบในอุตสาหกรรมครัวเรือน มีความสอดคล้องและเหมาะสมอย่างมากกับบริบทของโครงสร้างสังคมของสังคมไทย (Amara Pongsapich and other, 1991: 10-12) การศึกษาของอมราและคณะ เป็นการศึกษเกี่ยวกับงานที่รับจ้างไปทำที่บ้าน (homebased works) ซึ่งทาง ILO ถือว่าเป็นระบบหนึ่งของการรับช่วงการผลิต งานวิจัยชิ้นนี้เป็นการศึกษาในมุมมองของนักสังคมและมานุษยวิทยาที่พิจารณาว่าความสัมพันธ์แบบเครือญาติ (kin-based) และระบบอุปถัมภ์-ผู้ได้รับการอุปถัมภ์ (patron-client) เป็นลักษณะเด่นของสังคมชนบทไทย ที่นักธุรกิจได้อาศัยลักษณะความสัมพันธ์ส่วนตัวและความสัมพันธ์แบบเครือญาติ ความมีน้ำใจคอยช่วยเหลือซึ่งกันและกันที่มีอยู่ในหมู่บ้าน มาปรับใช้ให้เอื้อประโยชน์กับการกระจ่ายงานในระบบโรงงาน ไปสู่ภาคเศรษฐกิจนอกระบบในอุตสาหกรรมครัวเรือนชนบท กล่าวคือ งานอุตสาหกรรมที่รับมาทำที่บ้านมีลักษณะที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตและการทำงานของสตรีในสังคมไทย มีความยืดหยุ่นในการทำงาน

กรอบแนวคิดทฤษฎีดังกล่าวข้างต้น เป็นการวิเคราะห์ให้เห็นถึง ที่มาของสาขาเศรษฐกิจนอกระบบ ความสัมพันธ์ระหว่างเศรษฐกิจในระบบและเศรษฐกิจนอกระบบ สภาพการจ้างงานของภาคเศรษฐกิจนอกระบบในเขตเมือง (urban informal sector) ที่เกี่ยวข้องกับ การย้ายถิ่นเข้าเมืองของชาวชนบท หรือคนจนเมือง ที่ไม่อาจหางานทำในระบบได้ แต่เพื่อความอยู่รอดของครอบครัว จึงจำเป็นต้องหันหน้าเข้าสู่การทำงานในภาคเศรษฐกิจนอกระบบ เป็นแนวคิดที่มองจากภายนอกเข้าไปจากการกระทำของรัฐและทุนผ่านนโยบายรัฐและกระแสทุนนิยม ที่มีต่อชุมชนหมู่บ้าน ทำให้ไม่เห็นภาพปฏิกริยาโต้กลับของหมู่บ้านเหมือนกับแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน ดังจะได้กล่าวในส่วนต่อไป

ดังได้กล่าวในบทนำข้างต้นแล้วว่า งานรับไปทำที่บ้านเป็นส่วนหนึ่งของระบบการรับ
 เหมาช่วงการผลิต อันเป็นกิจกรรมในสาขาเศรษฐกิจนอกระบบ งานรับไปทำที่บ้านในปัจจุบัน
 สามารถจำแนกได้เป็น 2 ส่วนใหญ่ๆคือ งานที่เกิดจากปัจจัยภายนอกเข้ามาสู่ผู้รับงานไปทำที่บ้าน
 เช่น การกระจายงานบางส่วนหรือทั้งหมดจากระบบโรงงานไปให้ชาวบ้านทำที่บ้าน ในรูปแบบการ
 รับเหมาช่วงการผลิต และอีกส่วนหนึ่ง คือ งานที่เกิดจากปัจจัยภายในแล้วไปสัมพันธ์กับระบบ
 ตลาดเศรษฐกิจทุนนิยม มีการรวมกลุ่มของชาวบ้านดำเนินธุรกิจเพื่อแก้ไขปัญหาและสร้างความเข้ม
 แข็งให้กับสมาชิกด้วยกัน ผู้ศึกษาพิจารณาว่าสามารถจัดรูปแบบการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจ
 ในลักษณะที่ 2 ว่าเป็น “ธุรกิจชุมชน”

องค์กรธุรกิจชุมชน ในความหมายของคณะอนุกรรมการวางแผนพัฒนาชนบท
 ทรัพยากรธรรมชาติสิ่งแวดล้อม และกระจายความเจริญไปสู่ภูมิภาค (ศิริก สาระวดี, 2540: 149-
 150) กล่าวไว้ว่า

“องค์กรธุรกิจชุมชน หมายถึง ชมรม หรือ สหกรณ์ หรือใช้ชื่ออื่นใดโดยจะมี
 การจดทะเบียนหรือไม่ก็ตาม เป็นองค์กรที่เกิดจากการรวมตัวด้วยความสมัคร
 ใจของประชาชนจำนวนหนึ่ง เพื่อทำธุรกิจชุมชน มีวัตถุประสงค์และอุดมคติ
 ร่วมกัน และดำเนินการโดยชุมชน กล่าวคือสมาชิกมีส่วนร่วมในการลงทุน การ
 บริหารจัดการและร่วมรับผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากการดำเนินงานของธุรกิจ
 ชุมชน มีการเรียนรู้ร่วมกันอย่างต่อเนื่องในกระบวนการทำงานเพื่อแก้ปัญหา
 ต่างๆขององค์กรทางด้านเศรษฐกิจ จิตใจ สังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม มีผู้นำ
 ตามธรรมชาติทั้งหญิงและชายเกิดขึ้น โดยผ่านกระบวนการทำงานร่วมกัน
 ดังกล่าว”

“อนึ่ง ในชุมชนหนึ่งอาจมีองค์กรธุรกิจชุมชนมากกว่าหนึ่งองค์กร ทั้งที่เป็น
 องค์กรธุรกิจชุมชนที่เป็นการริเริ่มและดำเนินการโดยชุมชนเองดังกล่าว และที่
 เป็นธุรกิจที่เกิดจากการลงทุนโดยบุคคลหรือหน่วยงานภายนอก โดยชุมชนเป็น
 เพียงแรงงานหรือร่วมทุนบางส่วน ซึ่งการส่งเสริมธุรกิจชุมชนควรเน้นการ
 พัฒนาธุรกิจชุมชนที่เป็นของชุมชน เพื่อผลประโยชน์แก่ชุมชนและการพัฒนาที่
 ยั่งยืน ทั้งนี้องค์กรธุรกิจชุมชนในที่นี่มิได้หมายถึง สภาตำบล เพราะสภาตำบล
 เป็นองค์กรปกครองระดับตำบล”

ในขณะที่ ธุรกิจ หรืออุตสาหกรรมชุมชน ในมุมมองของกรมส่งเสริมอุตสาหกรรม กระทรวงอุตสาหกรรม (ปาริชาติ วลัยเสถียร, จิตติ มงคลชัยอรัญญา และโกวิท พวงงาม, น.ป.ป.,: 2) หมายถึง

“อุตสาหกรรมที่ชุมชนมีส่วนร่วม โดยที่ประชาชนในชุมชนนั้นเป็นเจ้าของ มิได้มีสถานะเป็นเพียงผู้ใช้แรงงาน แต่จะมีสถานะเป็นผู้บริหาร ผู้ร่วมถือหุ้น ทั้งนี้ สถานที่ตั้งจะอยู่ในพื้นที่ของชุมชน หรือใกล้เคียงชุมชน การดำเนินงานจะต้องมีความยั่งยืน กล่าวคือ มีความต่อเนื่อง มีความเจริญเติบโต มีกิจกรรมสร้างรายได้ที่สอดคล้องกับวัฒนธรรมและประเพณี และทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของท้องถิ่น”

แนวคิดในการจัดตั้งธุรกิจชุมชน ควรพิจารณาจาก ศักยภาพทางการผลิต (ความชำนาญ) และ ศักยภาพทางการตลาด (ชื่อ-ขายได้ดี) ที่ชุมชนมีความได้เปรียบเชิงเปรียบเทียบ (comparative advantage) ว่าเหมาะจะทำการผลิตอะไร ผลิตอย่างไร และผลิตเพื่อใคร จะจำหน่ายที่ไหน อย่างไร รวมทั้งพิจารณาถึง ศักยภาพทางการจัดการ (บริหารงาน บริหารเงินและทรัพย์สิน และบริหารคน) โดยจะมีวิธีจัดการกำไรที่เกิดขึ้นให้กระจายอย่างเสมอภาคได้อย่างไร (เศรษฐสยาม, “ลัทธิบริโภคนิยมกับชุมชน (10),” อาทิตย์วิเคราะห์ (14-20 กุมภาพันธ์ 2540) : 31.) ศักยภาพทั้ง 3 ด้าน เป็นเงื่อนไขสำคัญในการเริ่มต้นของกระบวนการสะสมทุนของชุมชนจากเล็กไปสู่อใหญ่ผ่านการร่วมกันทำธุรกิจของชาวบ้าน การเสนอแนวคิดธุรกิจชุมชนนี้เป็นการเสนอแนวทางการพัฒนาศักยภาพของคนที่สอดคล้องกับสิ่งที่มีอยู่และวิถีชีวิตในชนบท โดยการแสวงหาผลประโยชน์จากวิถีการผลิตแบบทุนนิยมให้มารับใช้ผลประโยชน์ของชุมชน อย่างเสมอภาค

เป้าหมายระดับสูงของธุรกิจชุมชน มีใช้อยู่เพียงเพื่อให้มีกำไรแต่ต้องยกระดับเป้าหมายไปสู่ “การใช้กำไร” อย่างมีคุณภาพ เพื่อสวัสดิการชุมชน และคุณภาพชีวิตของชุมชน เพื่อพัฒนาวัฒนธรรมและจิตสำนึกของชุมชน ดังนั้นธุรกิจชุมชนจึงต้องจัดการกำไรที่เกิดขึ้น แบ่งออกเป็น 4 ส่วน คือ 1) จัดสรรไว้เพื่อการพัฒนาธุรกิจ 2) จัดสรรให้ผู้ถือหุ้น 3) จัดสรรเพื่อสวัสดิการและคุณภาพชีวิตของชุมชน เช่น พัฒนาโรงเรียน วัด การสาธารณสุข และภูมิปัญญาชาวบ้าน 4) เก็บไว้สำรองยามฉุกเฉิน (เศรษฐสยาม, “ลัทธิบริโภคนิยมกับชุมชน (9),” อาทิตย์วิเคราะห์ (7-13 กุมภาพันธ์ 2540) : 33.)

ความสำเร็จของธุรกิจชุมชน มีเงื่อนไขซึ่งขาด 3 ประการ (เศรษฐชยาม, “กัทธิบริโภคนิยม กับชุมชน (8),” อาทิตย์วิเคราะห์ (31 มกราคม - 6 กุมภาพันธ์ 2540) : 31.) คือ

1. การมีผู้นำหรือกลุ่มนำที่เด็ดขาด กล้าเสี่ยง กล้าสู้จนถึงที่สุด
2. การมีผู้นำและผู้ปฏิบัติงานที่มีทักษะ มีความรู้ และมีวิสัยทัศน์กว้างไกล ถ้าการเด็ดขาด คือ คุณธรรม ทักษะ ความรู้และวิสัยทัศน์ คือ ความสามารถ จึงสรุปได้ว่าต้องมีผู้ที่มีคุณธรรมและความสามารถมาสร้างสรรค้ธุรกิจชุมชน
3. สมาชิกชุมชนมีส่วนร่วมอย่างเอาการเอางาน การมีส่วนร่วม คือ ร่วมคิด ร่วมทำ และร่วมเสวยผลจากการกระทำร่วมกัน ยามธุรกิจมีกำไรก็ได้กำไรร่วมกัน ยามธุรกิจขาดทุนก็ต้องรับภาระร่วมกัน (เช่น ไม่รับเงินปันผล) จึงจะทำให้ธุรกิจชุมชนอยู่ได้และเติบโตได้

กล่าวโดยสรุป การดำเนินธุรกิจชุมชน เน้นไปที่การพัฒนาศักยภาพของคนทั้งในด้าน การผลิต การตลาด การบริหารจัดการ การเงิน การบัญชี เป็นต้น เน้นการมีส่วนร่วมของประชาชน ให้ชุมชนได้เป็นเจ้าของธุรกิจร่วมกัน ร่วมคิด ร่วมทำ และร่วมเสวยผลประโยชน์ร่วมกัน ตลอดจน เน้นการส่งเสริมให้เกิดความเข้มแข็งของชุมชน ธุรกิจชุมชนเป็นธุรกิจที่ไม่ทำลายสภาพแวดล้อม แต่กลับช่วยรักษาให้สิ่งแวดล้อมมีสภาพที่ดีขึ้น เทือกใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสมกับชุมชน เป้าหมายของธุรกิจชุมชนมีลักษณะที่แตกต่างไปจากธุรกิจทั่วไปคือ การแสวงหากำไรแล้วกระจายผล ประโยชน์นั้นอย่างทั่วถึงและเป็นธรรมแก่ผู้เป็นเจ้าของธุรกิจและชุมชนนั้น

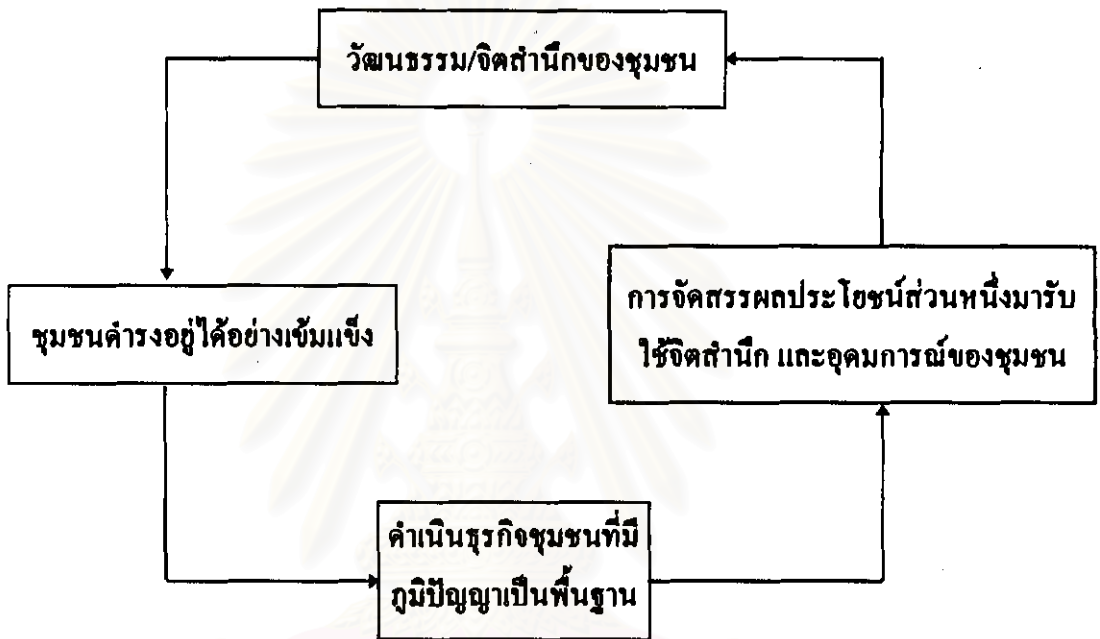
ปัจจัยสำคัญที่ทำให้ธุรกิจชุมชนดำรงอยู่และพัฒนาต่อไปได้ คือ จิตสำนึก และ ผลประโยชน์ ด้วยเหตุผลที่ว่า แม้ธุรกิจชุมชนจะเน้นเรื่องการประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจ แต่ธุรกิจชุมชนก็เชื่อมโยงวัฒนธรรมและภูมิปัญญาชาวบ้านเข้าไว้ด้วยกัน การดำเนินธุรกิจชุมชน จึงเป็นการสร้างฐานเศรษฐกิจขึ้นมาเพื่อคุณภาพชีวิต เพื่อให้คนมีจิตสำนึกทางชุมชน สิ่งแวดล้อม ประกอบกับการดำรงไว้ซึ่งวัฒนธรรมชุมชนจะช่วยสามารถด้านทานกระแสแห่งโลกาภิวัตน์ได้ในระดับหนึ่ง (ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ, 2540: 15)

โดยภาพรวมแล้ว การทำธุรกิจชุมชนอย่างเป็นธรรม เป็นสิ่งดีที่ส่งผลต่อผู้ทำ ชุมชนและสังคมโดยรวม เนื่องจาก ชุมชน หมู่บ้าน เป็นสังคมที่มีน้ำใจ มีคุณธรรม มีการแบ่งปันและคอยช่วยเหลือซึ่งกันและกัน คุณสมบัติเหล่านี้เป็นจุดเด่นของสังคมชนบทไทยที่มีส่วนเสริมให้การดำเนินธุรกิจชุมชน เกิดผลกระทบภายนอกทางบวก (externality) คือ วัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นพลังที่ทำให้ชุมชนหมู่บ้านดำรงอยู่เข้มแข็ง เมื่อชุมชนมีความเข้มแข็ง มั่นใจในตนเอง การดำเนินธุรกิจชุมชนย่อมมีจุดแข็งที่สามารถสร้างมูลค่าเพิ่มในตัวสินค้าได้อย่างต่อเนื่อง การจัดสรร

ถ้าไรที่เกิดขึ้นบางส่วนมาตอบสนองและเพิ่มทุนจิตสำนึกของชุมชน เป็นการผลักดันทางวัฒนธรรมที่พัฒนาชุมชนให้เข้มแข็ง และสังคมไทยโดยรวมก็จะเข้มแข็ง สามารถแข่งขันกับต่างประเทศได้อย่างภาคภูมิใจ แสดงดังแผนภูมิที่ 1

แผนภูมิที่ 1 แสดงกระบวนการผลักดันทางวัฒนธรรมผ่านการดำเนินธุรกิจชุมชน

ที่มา : จากการปรับแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนและธุรกิจชุมชน

2.2 แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน

แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน เป็นแนวคิดที่ถูกนำมาใช้เป็นรากฐานในการพัฒนาชุมชนขององค์กรพัฒนาเอกชน ถือว่าวัฒนธรรมของชาวนาและชุมชนหมู่บ้าน คือ ปัจจัยสำคัญที่สุดของการพัฒนา มีลักษณะขัดแย้งกับรัฐและไม่เป็นระบบทุนนิยม แนวคิดในสำนักนี้มีความเชื่อว่า ชาวบ้านมีแนวคิดในการพัฒนาของตนเองโดยสมบูรณ์ โคชมองว่า ชุมชนมีวัฒนธรรมเป็นเอกลักษณ์ของตนเองอยู่แล้ว และวัฒนธรรมเป็นหัวใจของชุมชน

วัฒนธรรมชุมชน ประกอบด้วยคำสำคัญอยู่ 2 คำ คือ คำว่า วัฒนธรรม และ ชุมชน คำว่าชุมชนนี้สำคัญมาก เพราะเกษตรกรจะไม่สามารถธำรงรักษาไว้ซึ่งฐานะความสามารถและอำนาจการต่อรอง หากชาวบ้านขาดชุมชนเป็นแกนยึดเหนี่ยวในการรวมตัว (สเนห์ จามริก, 2531: 5) สำหรับคำว่าวัฒนธรรมมีนัยในเชิงนามธรรมและรูปธรรม กล่าวคือ วัฒนธรรมเป็นระบบความคิด

ระบบคุณค่า จิตสำนึก อุดมการณ์ วิถีชีวิตของประชาชนและการจัดรูปแบบความสัมพันธ์ของชุมชน นับเป็นภูมิปัญญาที่ชุมชนได้เรียนรู้ เลือกรร กลั่นกรอง ทดลองใช้ ปรับเปลี่ยนและสืบทอดต่อเนื่องกันมา อันเป็นเอกลักษณ์สำคัญที่ทำให้คนและชุมชนเกิดความรู้สึกมีน้ำใจ เป็นตัวของตัวเอง วัฒนธรรมนอกจากจะเป็นสิ่งที่ช่วยให้ชุมชนดำรงอยู่ได้แล้ว วัฒนธรรมยังมีบทบาทเป็นพลังผลักดันการพัฒนาชุมชนที่สำคัญที่สุด (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2537: 173) เนื่องจากในปัจจุบันระบบทุนนิยมได้คุกคามองค์การชุมชนหมู่บ้านเพิ่มมากขึ้น ได้เกิดการปะทะประสานกันระหว่างความสัมพันธ์แบบตลาดกับความสัมพันธ์แบบวัฒนธรรมเดิม ในขณะที่วัฒนธรรมท้องถิ่นยังคงเข้มแข็งอยู่ อาทิ ความมีน้ำใจ ความรักกันฉันพี่น้อง แบ่งปันช่วยเหลือพึ่งพาอาศัยกัน ไม่เอาเปรียบข่มเหง ความสมถะเรียบง่าย การไม่ใช้กำลัง การพึ่งตัวเอง ความซื่อสัตย์ไม่คดโกง (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2537: 192) จิตสำนึกในท้องถิ่นเหล่านี้ล้วนเป็นพลังศักยภาพพื้นฐานของวัฒนธรรมไทย หากเชิดชูวัฒนธรรมชุมชนเป็นใจกลางของการพัฒนา เมื่อรักษาวัฒนธรรมชุมชนไว้ได้ก็สามารถรักษาสังคมคือชุมชนหมู่บ้านไว้ได้ด้วย (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2537 : 193)

ลักษณะที่สำคัญของแนวคิดนี้

แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนมองว่า วัฒนธรรมของหมู่บ้านมีความสัมพันธ์กับเงื่อนไขที่ตั้งทางภูมิศาสตร์และสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ซึ่งมีอิทธิพลต่อวิธีการตั้งถิ่นฐาน รูปแบบการทำมาหากิน การจัดความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านกับโลกภายนอก นอกจากนี้วัฒนธรรมของหมู่บ้านยังมีความสัมพันธ์กับเงื่อนไขทางประวัติศาสตร์ของหมู่บ้าน ซึ่งมีอิทธิพลต่อความรู้สึกในด้านความเกี่ยวข้องระหว่างตนเอง-บรรพบุรุษ-ชุมชน และตำแหน่งแห่งที่ของหมู่บ้าน วัฒนธรรมภายในชุมชนมีอิทธิพลต่อรูปแบบการรู้สึกนึกคิด ระบบการให้คุณค่า และการจัดวางรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคนในชุมชน ระหว่างคนกับธรรมชาติ และระหว่างคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ

วัฒนธรรมของชาวบ้านมีความสัมพันธ์ กับวิธีการผลิตของชุมชน ซึ่งมีผลวัดหรือวิวัฒนาการของตนเอง เมื่อวิธีการผลิตของชุมชนเปลี่ยนไปหรือพัฒนาไป วัฒนธรรมของชาวบ้านก็มีการเปลี่ยนหรือพัฒนาไปด้วยที่เรียกว่ามีการผลิตซ้ำ (reproduce) อยู่ตลอดเวลา ทั้งนี้ กระบวนการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมของชาวบ้าน เมื่อวิธีการผลิตและวัฒนธรรมแบบทุนนิยมเข้ามาปะทะกับหมู่บ้านมี 4 ลักษณะด้วยกัน ได้แก่ การรับทั้งหมด การปรับบางส่วน การต่อต้านหรือปฏิเสธ และการรับแต่รูปแบบแต่ไม่รับเนื้อหา (บุญเทียน ทองประสาน, 2531: 70-72) การผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมนั้นจำเป็นต้องอาศัยปราชญ์ชาวบ้านที่มีทั้งภูมิธรรมและภูมิปัญญา ในการผสมผสานและเชื่อมโยงวัฒนธรรมชุมชนเข้ากับวัฒนธรรมสากล ซึ่งเป็นกลวิธีที่สำคัญในการพัฒนาอย่างสมดุลและมีประสิทธิภาพ การที่ชุมชนมีกลไกการผลิตซ้ำ (reproduction) ทางวัฒนธรรม ทำให้วัฒนธรรมพื้น

บ้านยังคงอยู่ได้ ซึ่งวัฒนธรรมพื้นบ้านในสังคมเกษตรกรรมเป็นวัฒนธรรมส่วนที่แท้จริงและเป็นรากฐานของวัฒนธรรมโดยรวมของสังคมไทยมากกว่าวัฒนธรรมของรัฐ ส่วนราชการ และของพระมหากษัตริย์ ทั้งนี้ แนวคิดนี้ไม่หวังพึ่งการนำของชนชั้นกระฎุมพี เพราะชาชนชั้นกระฎุมพีมีวัฒนธรรมจากภายนอกซึ่งเข้มแข็งน้อยกว่า (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2537 : 196) วัฒนธรรมพื้นบ้านมีคุณค่าทางศีลธรรมและจิตวิญญาณสำหรับคนไทย สิ่งนี้จะนำไปสู่เอกลักษณ์และการรวมกลุ่ม ซึ่งมีผลต่อการพัฒนาทั้งทางด้านเศรษฐกิจและสังคมของท้องถิ่น อันจะนำไปสู่ การพัฒนาประเทศโดยรวมด้วย (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2537: 7)

แนวคิดนี้มีลักษณะเป็นอนาธิปไตยนิยม (Anarchism) เพราะมีการนำเอาคุณค่าสิ่งดีงามที่ถูกรักษาไว้ในระบบศักดินาออกมาเป็นแกนในการผ่นึกกำลังของชาวบ้านและชุมชนหมู่บ้านเพื่อไปต่อต้านการใช้อำนาจของรัฐและต่อระบบทุนนิยม ลักษณะอนาธิปไตยนิยมถือเป็นส่วนหนึ่งของแนวคิดประชาธิปไตย แต่เน้นไปที่ราษฎรธรรมดาในชุมชนหมู่บ้าน ไม่ใช่ประชาธิปไตยของกระฎุมพี (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2537 : 194)

การรวมกลุ่มเป็นองค์กรชาวบ้านให้เกิดพลังการต่อรองกับอำนาจรัฐและทุนนิยมนั้นย่อมต้องอาศัยกลไกการประสานความร่วมมือเพื่อช่วยเหลือซึ่งกันและกันของชาวบ้าน ให้สามารถพึ่งตนเองได้ อาจต้องนำหลักการสหกรณ์ (co-operative) มาปรับใช้ ในการร่วมหุ้น ร่วมแรงกายแรงใจ ของสมาชิกโดยสมัครใจ รวมตัวเป็นเจ้าของธุรกิจของชุมชน จัดการด้านการผลิตการจำหน่ายเอง เพื่อประโยชน์ร่วมกันบนพื้นฐานของหลักประชาธิปไตย

ข้อเสนอในเชิงทางเลือกการพัฒนา

ทิศทางการพัฒนาตามแนววัฒนธรรมชุมชนนี้ จะต้องเริ่มต้นในระดับชุมชน ต่อจากนั้นจึงจะค่อยๆ ขยายขึ้นมาเป็นการสร้างเครือข่ายในแนวนอน และการสร้างเครือข่ายในแนวตั้ง คือ การประสานกลุ่มชาวบ้านกับกลุ่มชนชั้นกลางในตัวเมือง

ข้อเสนอของสำนักคิดแนววัฒนธรรมชุมชนที่สำคัญ เพื่อทำให้หมู่บ้านมีพลังที่เป็นพลวัตมากขึ้น (dynamic) มี 3 ประการ (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2537: 202-205) กล่าวคือ

1) ส่งเสริมศักยภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นในการพึ่งตนเองของชุมชนหมู่บ้าน เหตุผลของข้อเสนอนี้ ก็คือ ศักยภาพของชุมชนจะมีอำนาจและพลังในการด้านทานอำนาจจากภายนอก และภูมิปัญญาชาวบ้านจะเป็นเครื่องมือในการเลือกรับหรือไม่รับวัฒนธรรมจากภายนอก

2) การใช้ลักษณะพิเศษของชุมชนหมู่บ้านเพียงลำพัง เป็นเงื่อนไขที่จำเป็นแต่ยังไม่เพียงพอในการด้านทานอำนาจรัฐและกระแสรทุนนิยม หมู่บ้านต้องผนวกเอาวัฒนธรรมตะวันตก

ส่วนที่เป็นเทคโนโลยี ความเป็นอิสรภาพและเสรีภาพ เอามาผสมผสานกับวัฒนธรรมดั้งเดิมบนเงื่อนไขที่ชุมชนสามารถรับกับสิ่งใหม่ๆจากภายนอกได้ เพื่อสร้างประโยชน์และความแข็งแกร่งให้กับหมู่บ้าน โดยชาวบ้านจะต้องสร้างความสามารถที่จะต้องเผชิญกับกระแสการเปลี่ยนแปลงจากภายนอกให้สามารถพึ่งตนเองได้

3) การสร้างเครือข่ายติดต่อสัมพันธ์กันระหว่างชุมชนและภายนอกชุมชนในระดับแนวนอน ชุมชนหมู่บ้านต้องประสานและร่วมมือกับ กลุ่มพลังต่างๆในสังคม เช่น พระสงฆ์ ครู องค์กรพัฒนาเอกชน ข้าราชการ นักวิชาการ นักธุรกิจ และการสร้างเครือข่ายสัมพันธ์กับรัฐในระดับแนวคิด เพื่อที่จะสามารถควบคุมรัฐ หรือเปลี่ยนรูปแบบของรัฐให้เป็นรูปแบบที่มาส่งเสริมหมู่บ้าน

ข้อ วิจาร์ณต่อแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนนี้ คือ ยุทธศาสตร์ที่เสนอให้หมู่บ้านเกิดพลังและพลวัตมากขึ้นนั้น ยังไม่ได้บ่งบอกถึงวิธีการที่ชัดเจนในการประสานกับวัฒนธรรมตะวันตกและกลุ่มพลังทางสังคมต่างๆ นอกจากนี้งานศึกษาของยุกติ มุกดาวิจิตร (2538) ได้วิจารณ์ว่า

“ แม้ว่ากระแสความคิดวัฒนธรรมชุมชน จะให้ความสำคัญต่อการพึ่งตนเอง และการพัฒนาศักยภาพของตนเองของชาวชนบท ด้วยความเชื่อมั่นว่า เขาเหล่านั้นมีภูมิปัญญาเป็นปราชญ์ชาวบ้านที่ไม่ได้ด้อยไปกว่านักพัฒนา หรือรัฐ แต่งานเขียนเองกลับแสดงว่านักเขียน/นักพัฒนาแนวนี้ ก็ยังคงมองชาวบ้านในฐานะที่ไม่เท่าเทียม และด้อยกว่าตนเอง นำสงสาร ควรได้รับการสงเคราะห์อย่างยิ่งจากนักพัฒนาแนววัฒนธรรมชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการช่วยเหลือด้วย “การกระตุ้นจิตสำนึก” ของชาวบ้าน ด้วยเหตุผลว่า สภาพสังคมปัจจุบันทำให้ชาวบ้านตกอยู่ในฐานะยากไร้ เกือบจะพึ่งตนเองไม่ได้ ตกอยู่ใต้อาณัติของกำของสังคมเมืองและห่างเหินจากวัฒนธรรมดั้งเดิมอันยิ่งใหญ่ดั้งเดิมของคน ในภาวะเช่นนี้ นักเขียน/นักพัฒนาแนววัฒนธรรมชุมชน ผู้มีจิตใจเมตตา หวังดีต่อชาวบ้าน และสามารถ “เข้าถึง” ความเป็นชุมชนในอดีตได้ จึงมีบทบาทสำคัญยิ่งในฐานะผู้ให้ความช่วยเหลือ ”

อย่างไรก็ตาม แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนมีประโยชน์ในการวิเคราะห์งานผลิตหัตถกรรม ทอผ้าพื้นเมือง เนื่องจากเป็นแนวคิดที่เน้นให้เห็นถึงพลังและศักยภาพของคนและชุมชนในการพึ่งพาตนเองได้ เป็นสำคัญ วัฒนธรรมของชุมชนเป็นพื้นฐานที่สำคัญของสังคมไทย ทำให้คนในสังคมได้ตระหนักถึงความเป็นเอกลักษณ์ของตัวเอง เงื่อนไขทางวัฒนธรรมของชุมชนสามารถส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคมได้

แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนเป็นแนวคิดที่ทำให้ผู้ศึกษาเห็นถึงพลวัตภายในชุมชน การที่ชุมชนมีพลวัตภายในสะท้อนให้เห็นถึงศักยภาพในการพึ่งตนเอง และศักยภาพในการปฏิสัมพันธ์กับกระแสวัฒนธรรมภายนอก พลวัตดังกล่าวเป็นพลังที่สามารถนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจสังคมให้สอดคล้องกับความต้องการของชุมชนได้ โดยการใช้อนุมัติปัญญาเดิมผสมผสานกับภูมิความรู้ใหม่ จนมีการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมใหม่ขึ้นได้ การบูรณาการเรื่องวัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นการสะท้อนให้เห็นถึงอำนาจและพลังด้านทานกระแสการเปลี่ยนแปลงที่เข้ามาสู่ชุมชนหมู่บ้าน สามารถเลือกประโยชน์จากธุรกิจทุนนิยม ให้มารับใช้จิตสำนึก วัฒนธรรมและภูมิปัญญาของชุมชนได้ อย่างไรก็ตาม การสนับสนุนช่วยเหลือในการแก้ปัญหาในชนบทจากภายนอกทั้งจากรัฐ นักพัฒนาองค์กรเอกชน นักวิชาการ เป็นสิ่งสำคัญ แต่ควรอยู่บนพื้นฐานความเข้าใจและการเลือกใช้ศักยภาพภายในของชุมชนมากกว่าการช่วยเหลือที่ไม่สอดคล้องกับความต้องการในการแก้ปัญหาของชุมชน

2.3 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

Lucita Lazo (1992) ได้ศึกษางานรับจ้างมาทำที่บ้าน และได้เขียนบทความเรื่อง *Homeworking in Thailand, Bane or Boon of Industrialization* ผลการศึกษาพบว่า การรับงานมาทำที่บ้านในประเทศไทย เกิดขึ้นเป็นระยะเวลานานแล้ว ในอดีตการรับงานมาทำที่บ้านเป็นเพียงงานอดิเรกของผู้หญิง เมื่อมีเวลาว่างจากอาชีพหลักจึงมีการรวมกลุ่มกันทำงาน แต่ในปัจจุบันการรับงานมาทำที่บ้านได้มีความเป็นธุรกิจมากขึ้น โดยมีการทำงานโดยผ่านระบบของการรับเหมาช่วง ซึ่งพบได้ทั้งในเขตเมืองและชนบททั่วทุกภาคของประเทศ การรับงานมาทำที่บ้านจะพบมากในกิจการเสื้อผ้าสำเร็จรูป การทอผ้าไหม ผ้าฝ้าย เฟอร์นิเจอร์ไม้แกะสลัก แหวน ผลิตภัณฑ์ถักถัก เครื่องจักรสาน งานไม้ไผ่ เป็นต้น ในภาคกลางจะพบมากในกิจการเจียรนัยอัญมณี ภาคเหนือพบในกิจการแกะสลัก เฟอร์นิเจอร์ไม้ เสื้อผ้าสำเร็จรูป ส่วนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จะพบมากในกิจการทอผ้าเย็บปักถักร้อย การทำแหวน ส่วนภาคใต้จะพบมากในกิจการอุตสาหกรรมแปรรูปอาหาร อาหารสำเร็จรูป การรับงานมาทำที่บ้านโดยผ่านระบบการรับเหมาช่วงนั้น จะมีคนกลางซึ่งทำหน้าที่ในการติดต่อรับงานจากโรงงานเพื่อนำมาแจกจ่ายให้กับสมาชิกของตนเอง และมีการแบ่งส่วนรายได้ตามชิ้นงานที่ผลิตเสร็จแล้ว

งานศึกษาเกี่ยวกับงานรับไปทำที่บ้านอีกชิ้นหนึ่งที่น่าสนใจ คือ กาวนา พัฒนศรี (2537: 40-41) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “กรณีศึกษาของผู้รับงานไปทำที่บ้านหญิงในกิจการแหวน ที่จังหวัดขอนแก่น” ได้สรุปปัญหาของผู้รับงานไปทำที่บ้านว่า รัฐบาลยังไม่มีนโยบายโดยตรงกับแรงงาน

กลุ่มนี้ การขาดความมั่นคงในการทำงาน ขาดการรวมตัวเป็นองค์กรหรือเป็นปึกแผ่น เพื่อเพิ่มอำนาจการต่อรอง ไม่ได้ได้รับความคุ้มครองทางกฎหมายแรงงานในเรื่องสิทธิและผลประโยชน์จากการทำงาน ขาดการประกันสังคม รวมทั้งคนในสังคมยังขาดการรับรู้เรื่องราวของผู้รับงานไปทำที่บ้าน ผู้ทำการวิจัยได้มีข้อเสนอแนะที่สำคัญ ได้แก่

ก) รัฐบาลควรมีนโยบายให้ความคุ้มครองแก่แรงงานกลุ่มนี้ เช่นเดียวกับแรงงานกลุ่มอื่น เพราะแนวโน้มของการจ้างงานในอนาคตจะออกมาในรูปทางการจ้างทำของ โดยผ่านนายหน้าหรือคนกลางมากขึ้นในหลายๆสาขาอุตสาหกรรม เพื่อเป็นการลดภาระค่าใช้จ่ายด้านสวัสดิการของสถานประกอบการ และแรงงานกลุ่มที่จะต้องถูกใช้เพื่อการนี้ คือ ผู้หญิงและเด็กหญิงในชนบท ที่ไม่มีโอกาสศึกษาเล่าเรียนในชั้นสูงขึ้นไปหรือมีการครอบครัวยากจน จึงต้องหางานที่สามารถจัดการได้ทั้งการครอบครัวยุติ และการหารายได้ ทางฝ่ายสถานประกอบการจำเป็นต้องลดต้นทุนการผลิตโดยเฉพาะค่าจ้างแรงงาน เพื่อที่จะสามารถแข่งขันกับประเทศอื่นๆที่มีแรงงานราคาถูกกว่าได้ การคุ้มครองที่รัฐพึงกำหนดเป็นนโยบายนี้ จะต้องเป็นการคุ้มครอง รวมทั้งด้านสิทธิประโยชน์ตอบแทนจากการทำงาน

ข) สำนักงานประกันสังคม กระทรวงแรงงานและสวัสดิการสังคม ควรมีการศึกษาความเป็นไปได้ในการเข้าร่วมกองทุนประกันสังคม ในฐานะผู้ประกันตนโดยสมัครใจของผู้ที่ทำงานที่บ้านและผู้รับเหมางาน อัตราเงินสมทบที่อยู่ในวิสัยที่แต่ละกลุ่มจะสามารถจ่ายได้ และอัตราผลประโยชน์ทดแทนประเภทต่างๆที่พึงได้รับ

ในขณะที่ Christina E. Gringeri (1991) ก็ได้ศึกษาเรื่อง *The Nuts and Bolts of Subsidized Development : Industrial Homework in Two Rural Midwestern Communities*. วัตถุประสงค์หลักในการศึกษา คือ เพื่อเสนอรูปแบบงานที่รับจ้างมาทำที่บ้านที่ประสบความสำเร็จต่อชุมชนชนบทตามเป้าหมายของพัฒนาการเศรษฐกิจ และได้ไปเพิ่มคุณภาพชีวิตให้ชาวชนบท โดยศึกษากรณีชุมชนชนบท 2 แห่ง ในตะวันตกกลางของสหรัฐ คือ เมือง Riverton รัฐ Great Lakes และ เมือง Prairie Hills รัฐ Great Plains โดยวิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารท้องถิ่นในเรื่องกระบวนการตัดสินใจและการสัมภาษณ์ผู้นำหมู่บ้านและผู้รับงานมาทำที่บ้าน ข้อมูลที่นำมาวิเคราะห์ได้จาก กระบวนการพัฒนา และการจัดองค์กรและโครงสร้างของงานรับจ้างมาทำที่บ้าน ผลการศึกษาพบว่าการพัฒนาเศรษฐกิจชนบท ได้ก่อให้เกิดการจ้างงานแบบทำอยู่ที่บ้านทั้ง 2 ชุมชน ประโยชน์ที่ได้รับ คือ ช่วยทำให้เข้าใจถึงงานรับจ้างมาทำที่บ้านในบริบทเปรียบเทียบ และเป็นประโยชน์ในการวางกลยุทธ์การพัฒนาชนบทของทางรัฐบาลและของชุมชนเอง

จากผลการศึกษาวิจัยหลายๆชิ้น สรุปได้ว่า ผู้รับจ้างเองงานมาทำที่บ้าน (homebased workers) ส่วนใหญ่เป็นเพศหญิงถึงร้อยละ 75.4 - 80 ร้อยละ 60 อายุอยู่ระหว่าง 21-40 ปี คนงาน

ส่วนใหญ่ประมาณร้อยละ 80 เป็นแรงงานไร้ฝีมือ หรือกึ่งฝีมือ มีระดับการศึกษาเพียงภาคบังคับ งานที่รับมาทำที่บ้านมีประเภทที่ใช้ฝีมือ และไม่ต้องใช้ฝีมือมากนัก ที่สำคัญคือ ร้อยละ 64.7 ของผู้รับจ้างนำงานมาทำที่บ้านแต่งงานแล้ว (กรมแรงงาน กระทรวงมหาดไทย, 2529; Amara Pongsapich and others, 1991: 43-44; Lucita Lazo, 1992) ข้อมูลดังกล่าวชี้ให้เห็นว่าลักษณะของงานที่รับมาทำที่บ้าน เป็นงานที่ไม่ต้องใช้ทักษะฝีมือ ที่ได้รับจากในระบบโรงเรียนก็สามารถทำได้ เรียนรู้และฝึกทักษะได้จากการทำงานร่วมกับบรรพบุรุษ เพื่อนบ้าน นายจ้าง และการฝึกอบรมระยะสั้นที่จัดขึ้นโดยหน่วยงานต่างๆ และสะท้อนให้เห็นว่า การรับงานมาทำที่บ้านมีลักษณะเหมาะสม และสอดคล้อง กับวิถีชีวิตของสตรีแม่บ้านในชนบทที่ต้องดูแลงานบ้านและลูก แต่ก็พบว่างานเหล่านี้ใช้เวลาและแบ่งเวลาที่จะดูแลลูก ทำให้สตรีต้องทำงานมากขึ้น (double work load) ด้วย อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบันยังไม่มียานศึกษาขั้นต้นที่สามารถชี้ชัดได้ว่าประเทศไทยมีจำนวนผู้รับจ้างเอางานมาทำที่บ้านมากนักไหนด ไท มีเพียงการสำรวจตามโครงการส่งเสริมพัฒนาและคุ้มครองผู้รับงานไปทำที่บ้าน ของกรมสวัสดิการและคุ้มครองแรงงาน ในปี 2540 ซึ่งเป็นการเก็บข้อมูลจากสำนักงานสวัสดิการและคุ้มครองแรงงานเขตพื้นที่ 19 เขต และจากสำนักงานสวัสดิการและคุ้มครองแรงงาน 75 จังหวัด พบว่ามีจำนวนผู้รับงานไปทำที่บ้านรวมทั้งสิ้น 26,888 คน (กรมสวัสดิการและคุ้มครองแรงงาน, 2540.) ซึ่งในความเป็นจริงอาจจะมีจำนวนผู้รับงานไปทำที่บ้านมากกว่านั้น

พุทธทรัพย์ สวนเมือง และวิภาดา ชัยเวชสกุล (2534) ศึกษาการพัฒนาหัตถกรรม ศึกษาเฉพาะกรณี : การทอผ้าพื้นเมืองอีสาน ได้สรุปผลกระทบจากการพัฒนาการทอผ้าพื้นเมืองของผู้หญิง ดังนี้

ผลกระทบต่อตัวเอง การทอผ้าพื้นเมืองทำให้มีรายได้เพิ่มขึ้น สามารถช่วยเหลือค่าใช้จ่ายในครอบครัว ได้ใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์ ก่อให้เกิดการเรียนรู้ มองโลกกว้างขึ้นอันเป็นผลมาจากการได้แลกเปลี่ยนทัศนะและการศึกษางานจากที่อื่นๆ มีความมั่นใจในตัวเองมากขึ้นและเกิดความภาคภูมิใจในตัวเอง เป็นการเพิ่มทักษะของตัวเองเกี่ยวกับการทอผ้า การออกแบบและการย้อมสี ได้เรียนรู้การทำงานแบบกลุ่ม ก่อให้เกิดความสามัคคี และคิดจะช่วยเหลือตนเองและมีความรู้เพิ่มขึ้น เช่น การอ่านหนังสือ การคิดเลข เป็นต้น

ผลกระทบต่อครอบครัว ก่อให้เกิดการช่วยเหลืองานทั้งครอบครัว เป็นการแบ่งเบาภาระให้กับแม่บ้าน พ่อบ้านเข้าใจและยกย่องแม่บ้านมากขึ้น

ผลกระทบต่อชุมชน กลุ่มแม่บ้านได้รับการยอมรับจากชุมชนมากขึ้น ก่อให้เกิดความสามัคคีในหมู่บ้าน หมู่บ้านมีชื่อเสียงได้รับการยอมรับจากหน่วยงานต่างๆ ทำให้เกิดกิจกรรมอื่นๆ ซึ่งมีส่วนช่วยชุมชน เช่น กลุ่มออมทรัพย์ มีงานทำในชุมชนไม่ต้องอพยพแรงงาน

ศรัณษา แก้วพรรณมา (2537) ได้วิเคราะห์บทบาทของกลุ่มทอผ้าไหมในการพัฒนาเศรษฐกิจของชุมชนในชนบท ไว้ 4 ด้าน ได้แก่

- 1) บทบาทในการส่งเสริมและสนับสนุนประสิทธิภาพการผลิต โดยการจัดหาปัจจัยการผลิตและเงินทุนหมุนเวียนให้สมาชิกกู้ยืมในอัตราดอกเบี้ยที่ต่ำ ส่งผลให้เกิดประสิทธิภาพการผลิตของสมาชิกเพิ่มขึ้น
- 2) บทบาทในการพัฒนาสมาชิก โดยการประสานงานกับทางราชการจัดการประชุมชี้แจงแนะนำ ฝึกอบรม และสาธิตเกี่ยวกับการทอผ้าไหมอย่างไม่เป็นทางการ เป็นการเพิ่มพูนทักษะ ความรู้ และประสบการณ์ชีวิตมากขึ้น
- 3) บทบาทในด้านการตลาด โดยรวมตัวกันจำหน่ายผ้าไหมของกลุ่มภายในและภายนอกในหมู่บ้าน ส่งผลให้เกิดการเรียนรู้ เรื่องการผลิต การคิดต้นทุนกำไร การตลาด ในหมู่สมาชิก การรวมกลุ่มเป็นวิธีการหนึ่งในการสร้างอำนาจต่อรองด้านราคาได้
- 4) บทบาทในการพัฒนาอาชีพ รายได้และการมีงานทำ กลุ่มได้แนะนำให้สมาชิกมีการใช้เวลาว่างให้เกิดประโยชน์ ส่งเสริมให้การทอผ้าไหมของสมาชิกเป็นอาชีพรอง มีรายได้เสริมแก่ตนเองและครอบครัว ลดปัญหาการว่างงาน และการอพยพแรงงานของคนในชุมชน (ศรัณษา แก้วพรรณมา, “บทบาทกลุ่มสตรีทอผ้าไหมในการพัฒนาเศรษฐกิจของชุมชนในชนบท : ศึกษาเฉพาะกรณีบ้านนาเลี้ยว ตำบลนาเลี้ยว อำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิ” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2537), หน้า 99.)

โงมานัส พลอยดี (2540) ได้ศึกษาปัจจัยที่มีผลต่อความสำเร็จและความล้มเหลวในการดำเนินธุรกิจชุมชน โดยเปรียบเทียบระหว่างภาพรวมและภาพย่อย ผลการศึกษาเกี่ยวกับปัจจัยดังกล่าวที่สำคัญ มี 10 ปัจจัย ซึ่งมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันอย่างแยกไม่ออก ได้แก่

- 1) ปัจจัยการมีส่วนร่วมของชาวบ้าน (Participation Factor) พิจารณาที่การมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชนในการเป็นเจ้าของธุรกิจร่วมกัน
- 2) ปัจจัยที่เกี่ยวกับความเป็นผู้นำ (Leadership Factor) ความเป็นผู้นำมีส่วนสำคัญในการกำหนดบทบาทและนโยบายของการดำเนินกิจกรรม
- 3) ปัจจัยที่เกี่ยวกับตัวสมาชิก (Membership Factor) สมาชิกที่ดีควรมีคุณสมบัติ เป็นผู้ที่มีเป้าหมายเดียวกับธุรกิจ มีความพร้อมในการเข้าร่วมกิจกรรม ตลอดจนร่วมแก้ปัญหาที่เกิดขึ้น มีความเชื่อมั่นทั้งต่อตัวผู้นำและธุรกิจ เป็นต้น

- 4) ปัจจัยที่เกี่ยวกับการมีปฏิสัมพันธ์กับสถาบันภายนอก (External Interaction Factor) ทั้งหน่วยงานภาครัฐ ภาคเอกชน องค์กรพัฒนาเอกชน นักวิชาการ ซึ่งการมีปฏิสัมพันธ์นั้นมีทั้งที่เป็นการมีปฏิสัมพันธ์เชิงบวกและเชิงลบ
- 5) ปัจจัยด้านการเงิน (Financial Factor) การระดมทุนด้วยการพึ่งตนเอง เป็นหัวใจสำคัญของการระดมทุนภายในที่มีความมั่นคงกว่าการกู้ยืมเงินจากภายนอก
- 6) ปัจจัยด้านการบริหารจัดการ (Management Factor) พิจารณาทั้งโครงสร้างและรูปแบบการบริหารจัดการ และการพัฒนาองค์กรธุรกิจ ซึ่งต้องมีความโปร่งใส สามารถตรวจสอบได้
- 7) ปัจจัยด้านการผลิต (Production Factor) การผลิตควรวุฒุนพื้นฐานความได้เปรียบโดยเปรียบเทียบของชุมชนนั้น
- 8) ปัจจัยด้านแรงงาน (Labour Factor) ชุมชนควรเลือกการผลิตที่แรงงานในชุมชนมีทักษะฝีมือและความชำนาญอยู่
- 9) ปัจจัยด้านการตลาด (Market Factor) การมีตลาดรองรับสินค้าที่แน่นอน ส่งผลดีต่อระบบการผลิต การจ้างงาน และระบบการเงิน
- 10) ปัจจัยด้านข้อมูลข่าวสาร (Information Factor) การกระจายข้อมูลข่าวสารของธุรกิจ รวมทั้งการแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารให้สมาชิกรับทราบความเป็นไปที่แท้จริง จะช่วยให้สมาชิกเข้าใจในการดำเนินกิจการนั้นมากขึ้น รวมทั้งการรับทราบข้อมูลข่าวสารจากภายนอก เพื่อให้ทราบถึงความต้องการของตลาด แนวโน้มสินค้าที่ผลิตของชุมชนควรเป็นอย่างไร (ใจมานัส พลอยดี, “ปัจจัยที่มีผลต่อความสำเร็จและความล้มเหลวของธุรกิจชุมชนเปรียบเทียบระหว่างภาพรวมและภาพย่อย (อำเภอคำเขื่อนแก้ว จังหวัดยโสธร และอำเภอทาสกา จังหวัดนครศรีธรรมราช)” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540), หน้า 148-152.)

ในบทนี้ได้นำเสนอถึงแนวคิด ทฤษฎี เกี่ยวกับภาคเศรษฐกิจนอกระบบ และวัฒนธรรมชุมชน ที่มีประโยชน์ต่อการศึกษาวិเคราะห์แบบแผนการผลิตค้าทอพื้นเมือง ตลอดจนได้นำเสนองานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ในบทต่อไปจะได้นำเสนอถึงแบบแผนการผลิตและความสัมพันธ์ในการผลิตงานหัตถกรรมทอผ้าพื้นเมืองที่เป็นกรณีศึกษาต่อไป